

ДИСКУРС ЗЛОЧИНУ ТА ПОКАРАННЯ В КОНТЕКСТІ ГУМАНІСТИЧНОЇ КОНЦЕПЦІЇ ЛЮДСЬКОГО БУТТЯ ДОБИ РЕНЕСАНСУ

У статті осмислюється специфіка трактування філософами Відродження «злочину» та «покарання» в контексті проблематики змістовного наповнення вказаних категорій.

В епоху, коли в Європейському просторі пильна увага звертається на ідентифікацію та вирішення головних проблем, що існують у європейській юридичній практиці, в умовах створення загальноєвропейської правозахисної системи, формування загальноєвропейського наукового простору, адаптації суспільства до нових інтересів і потреб, викликаних інтенсивними інтеграційними процесами, особливої актуальності набуває апелювання до категорій «злочин» та «покарання» як таких, що є результатом узагальнення певного досвіду історичного пізнання та суспільної практики.

У статті піднімається проблематика змістовного наповнення категорій «злочин» та «покарання». Вирішення цього питання має зв'язок з важливим науковим завданням, виконання якого скеровано на розв'язання актуальної проблеми. Суть цієї проблеми полягає у тому, що перебування «злочину» та «покарання» у полі зацікавлення не лише кримінального права, а й історії та філософії права, соціології, політології, етики, психології, етнології, науки церковного права тощо, спричинило до того, що юристи та представники інших спеціальностей при оперуванні термінами «злочин» та «покарання» спілкуються різними науковими мовами, що стає на заваді повноцінному інформаційному обміну, міждисциплінарному взаєморозумінню, а відтак – інтеграції наукових потужностей в єдиний комплекс, скерований на удосконалення законодавчої практики й вироблення узгоджених концептуальних моделей та прогнозів розвитку українського суспільства. Зазначена проблема не може бути вирішена без системного осмислення категорій «злочин» та «покарання». Безумовно, це вимагає об'єднання зусиль фахівців різних галузей, однак передусім виникає потреба історико-філософського підходу до вказаної проблематики. У цьому контексті особливої ваги набуває дослідження специфіки трактування «злочину» та «покарання» філософами окремих історико-культурологічних періодів, у тому числі й Ренесансу.

До гуманістичних концепцій ренесансної філософії зверталися як філософи (зокрема, О.Ф. Лосев, Г.Г. Майоров, В.В. Соколов, М.В. Попович, М.В. Кашуба, А.І. Пашук, П.М. Кралюк, І.С. Захара та ін.), так і юристи (як-от С.С. Сливка, П.М. Рабінович, Б.Й. Тищик, В.К. Грищук та ін.). Однак попри концептуальне осмислення провідних тенденцій Ренесансу як у філософському, так і правничому науковому просторі, відкритим залишилося питання щодо такого осмислення ренесансного трактування «злочину» та «покарання», яке б сприяло проникненню у змістовне наповнення однойменних категорій.

Відтак, наша мета полягає у виявленні у філософії Ренесансу тих сегментів, що можуть прислужитися при розкритті змістовного наповнення вказаних категорій.

Здійснюючи дискурс злочину та покарання в контексті гуманістичної концепції людського буття, належить, очевидно, усвідомлювати, що епоху Ренесансу навряд чи можна трактувати в параметрах здебільшого прийнятої однозначності. Адже цій добі було властиве не тільки намагання поновити античний гуманізм, а й піддати його

анафемі, притаманне прагнення не лише викоренити дух Середньовіччя, але й оживити його. Це був час, у якому зіткнулись новий науковий світогляд й старе світосприймання, секуляризований дух й реанімовані догми, абсолютизований закон й десакралізоване право, свобода волі й обмеженість дії, нова ідея і «нова інквізиція». Це та епоха, що мала намір відвернутися від природи, аби сконцентруватись на людині, а в результаті – збагнула людину через повернення до природи, фактично започаткувавши духовно-антропологічний підхід до проблематики «злочину» та «покарання». Це той час, який дав осмислення цивілізаційних начал за позитивно-правовим вектором, однак на авансцену правової реальності шанобливо вивів природне право. Вкрай суперечлива доба – грандіозних подій та безнадійних розчарувань, відчайдушних вчинків та розпачливих покаянь; епоха могутньої внутрішньої свободи та не завжди усвідомлюваної потреби її цивілізованого вираження. В такому контексті, на вказаному духовному тлі, наскільки привабливо, настільки й складно розглядати поняття «злочин» та «покарання», оскільки йдеться про період, який за своїм духом є не лише добою світоглядної двоїстості, а й такого стану речей, коли при введенні нових законів вкрай рідко враховувалась прогресивна філософсько-правова думка.

У філософських роздумах представників Ренесансу «злочин» та «покарання» насамперед фігурували на тлі гуманістичної ідеї свободи. Логічним вбачається те, що в Ренесансну добу, яка своїми духовними коренями відходила в Античність, свобода тлумачилась у контексті античного праворозуміння, а саме – як можливість жити в межах державних законів і звичаїв, служити не людським забаганкам, а справедливості, вираженій у законах. Саме так трактували свободу, скажімо, представники італійського Ренесансу Аламанно Ринуччіні [1, с. 167-168, 170] та Макіавеллі [2, с. 125], польський мислитель Анджей Фрич Моджевський [3, с. 93], відомий гуманіст Ст. Оріховський-Роксолан, котрий вважав себе «українського (руського) народу, польської держави громадянином» [4, с. 39, 42] та ін.

Закономірно й те, що в ренесансній правотворчості, яка взувалася на Римське право, свобода, як-от у «Семи партидах мудрого короля Дона Альфонса» (IV. XXII. 1) [5, с. 500] та ін., так само як і в Дігестах Юстиніана (I.V.4) [6, с. 35], тлумачилась як природна здатність кожного робити все, що не заборонено силою чи правом закону. Ясна річ, що порушення закону, трактуючись у зазначеному контексті як діяння, що загрожує існуючій в суспільстві свободі, розцінювалось як таке, що призводить до суспільно небезпечних наслідків.

У цьому контексті фігурувала й патріотична ідея свободи батьківщини. Так, навіть політичні принципи Макіавеллі [7, с. 25-27, 49, 66-69], які за інших історичних обставин можна було б потрактувати як цинічні, на той час (який був рівною мірою і часом проголошення духовної свободи, і заперечення анархії), природно сприймалися як такі, що були скеровані на усунення анархії, зміцнення могутності, а, отже, й свободи держави.

Закономірно, що на вищеокресленому духовному тлі «злочин» насамперед фігурував як порушення справедливості. Так, італійський гуманіст Маттео Пальмірі, стверджуючи, що злочин є порушенням справедливості, наголошував на тій своїй думці, що справедливість – це основа згоди, згода – основа порядку, порядок – основа спокійного і мирного життя [8, с. 145].

Інший італійський гуманіст – Леонардо Бруні трактував злочин як порушення справедливості, яка, на його думку, має двоїстий характер, тобто виступає в індивідуальній та суспільній іпостасях [9, с. 63].

У свою чергу, «покарання» розглядалось як актуальний захід примусу стосовно тих, хто, як стверджував Моджевський, «не хоче дотримуватися справедливості добровільно» [3, с. 88], а також як потенційний захід примусу в розумінні превенції осіб,

котрих, як зазначав Ринуччіні, «не можуть відвернути від ганебних справ ані сором, ані любов до почесей» [1, с. 172], тобто тих, хто здатен, як зауважував Кальвін, дотримуватись справедливості лише з примусу [10, с. 358].

Водночас йшлося і про покарання в контексті справедливості у розумінні співмірності «злочину» та «покарання». Так, італійський гуманіст Леонардо Бруні Аретіно вважав, що найважливіший бік справедливості полягає в співмірності злочину та покарання [9, с. 63]. Інший італійський гуманіст – Маттео Пальмієрі стверджував, що справедливість полягає у відплаті, яка ґрунтується на принципі співвідношення між «злочином» і «покаранням» як дії та реакції на дію, яке є співвідношенням пропорційності [8, с. 143-145].

Англійський мислитель Томас Мор, піднімаючи проблематику співмірності, наполягав на тій думці, що покарання злодія відрубанням голови є занадто жорстоким. Навіть Моїсеев закон, стверджував Мор, хоча й був немилосердним та суворим, оскільки давався рабам, однак навіть він карав за крадіжки не смертю, а штрафом [11, с. 62-63]. Якщо ж вважають, зауважував Мор, що таке незрівнянно суворе покарання – це відплата не за вкрадене, а загалом за погнання справедливості, порушення законів, то таке вище право можна назвати вищою несправедливістю (пізніше цю думку розвиватиме Вольтер [12, с. 215-216], стверджуючи, що людину повинні карати не за «поведінку в цілому», а за конкретний злочин).

Ясна річ, що вимога рівності перед законом мала своїм джерелом гуманістичну ідею рівності. Здавалось би, така ідея вже виринула в Середньовіччі, зокрема в тезах щодо рівності людей перед Богом, а навіть і в об'єктивістських спробах, що певним чином відобразилось у Візантійському праві, зокрема у тих епізодах «Еклоги», де йшлося про всезастосувальність калічницьких покарань, на відміну, скажімо, від Римського права, котре не давало дозволу на членушкодження вільних людей.

Втім, хоча з-посеред гуманістів все ще популярною залишається концепція рівності перед законом як проекція ідеї рівності перед Богом (чи то як ознаки рівності перед Богом як творцем, чи рівності у розумінні передвизначення до блаженства) [13, с. 138], однак вже відчутно домінує властива Відродженню ідея щодо рівності перед законом, яка впливає з природних начал, саме з тієї рівності, яку заперечував Лютер, коли стверджував: «Якби природне право і природний розум знаходились би у всіх головах, якби всі людські голови були однакові, то і дурні, і діти, і жінки могли б керувати не гірше Давида й Августа... втім, всі люди мали б тоді бути однаковими і ніхто б не міг володарювати над іншим» [14, с. 48].

Зрештою ані перша, ані друга тенденції не виключали можливості одночасного опертя у цьому питанні як на природне, так і на Боже право, особливо у тому випадку, якщо останнє трактувалося в Аквінатівському розумінні, тобто як джерело природного права. Скажімо, український гуманіст Іван Вишенський стверджував, що люди є рівні перед Богом (як перед справжнім повелителем людського життя), будучи водночас й рівними від природи, оскільки складаються з однієї і тієї ж субстанції [15, с. 100-101]. Інший український мислитель К.-Т. Ставровецький вважав, що люди є рівні не лише тому, що Бог створив їх такими, дарувавши їм душу безсмертну та однаковий для всіх «світ видимий», але й через те, що вони є рівні за народженням, своєю тілесною природою [16, с. 49].

Отже, гуманістичний ідеал рівності як ознаки свободи на перший план висуває ідею рівності перед законом, зокрема у галузі покарань. Так, італійський гуманіст XV ст. Аламанно Ринуччіні стверджував, що про жодну свободу не може йти мови у країні, де навіть засуджені декретом Восьми мужів до довічного ув'язнення опиняються на волі завдяки могутності своїх покровителів, а найгірші з-посеред злочинців відкуповуються від судових розглядів грошима [1, с. 172-173]. Інший італійський гуманіст – Маттео Пальмієрі вважав, що в основі свободи повинен лежати принцип «законності», який унеможлиблює щонайменші прояви привілейованості при винесенні

покарань [8, с. 143-145]. У свою чергу, французький гуманіст Мішель Монтень стверджував, що перед законом всі повинні бути рівні, оскільки, «селянин і король, шляхтич і простолюдин, сановник і приватна особа, багач й бідняк... по суті відрізняються один від одного лише своїм одягом» [17, с. 170].

Закономірно, що сфера законодавчого права не могла залишитися поза увагою гуманістів. Скажімо, у Великому князівстві Литовському, а пізніше в Речі Посполитій Польській критиці з боку гуманістів піддавались ті положення литовських статутів, де характер покарання фігурував у контексті становості (Статут 1529 року, III. 14; VII. 9; XI. 1 – 5; Ст. 1566, XI. 13; XII. 1 – 3, Ст. 1588, XI. 27; XI. 13; XII. 1 – 3).

Йдеться зокрема про те, що за деякі злочини для шляхти передбачалися значно менші покарання, ніж для простих людей, а також створювалися такі умови, при яких шляхтичі могли уникнути покарання. У зв'язку з цим Моджевський стверджував, що у справі покарання закон повинен промовляти до всіх одним і тим самим голосом насамперед через те, що поблажливість стосовно «вибраних» схиляє їх до злочинів, а невинувато жорстокі покарання звичайних людей відбирають у тих усіляку можливість захищатися від несправедливості. На думку філософа, свобода, при якій злочинець під прикриттям знатного роду та багатств уникає покарання, є не лише ганебною, але й вкрай небезпечною для суспільства [3, с. 89-94].

Всі ті критичні зауваження, що прозвучали з боку гуманістів на адресу литовських статутів, так і залишилися непоміченими – хіба що в Другому статуті (1566 року) було прийнято смертну кару за загальне правило при вбивстві шляхтича (якщо не враховувати пізнішого Жмудського привілею), а в Третньому статуті (1588 року) – смертну кару за вбивство простолюдина, щоправда не інакше, як при пійманні вбивці «на горячом учинку» (XI. 3 – 5; XII. 1. 2.).

У цьому випадку певною мірою йдеться про недосконалість виміру ціни людського життя в грошах, в тому числі й залежно від соціального стану вбитого. За смерть убивця вже має сплатити власним життям – цей принцип поширюється на всіх підданих держави. Проте реально здійснити ці елементарні права людини на життя і безпеку особистості для простого люду було важко або й взагалі неможливо. Уявімо, зазначав з цього приводу Мирослав Попович, що розлючений шляхтич вихопив шаблю і зарубав парубка в присутності, скажімо, його батька і матері. Ті поскаржилися, а шляхтич, слово якого розцінюється як доказ, присягнув, що парубок з погрозами накинувся на нього, і він мусив вжити зброю в обороні. Згідно зі статутом, справа невітшних батьків безнадійна. Шляхтич щонайбільше заплатить «головщину» залежно від статусу забитого, як і було за «Руською правдою» [18, с. 143].

Ясна річ, при доопрацюванні Статуту далися ознаки політичні зміни, однак очевидним є й те, що не останню роль відіграли вимоги гуманістів. Все ж, поза тим, що Третій литовський статут багато в чому перевершив тодішні західноєвропейські кодифікації, у розумінні об'єктивації гуманістичних цінностей, він не відзначався реальною продуктивністю. І це закономірно – адже на практиці гуманістичні ідеї ще не могли переважити тодішній принцип привілейованості. Це був, ясна річ, непоодинокий випадок. Так, якщо порівняємо складений Вормським рейхстагом перший проект «Кароліни» 1521 року, Нюрнберзький 1524 року, Шпеєрський 1529 року та Аугсбурзький 1530 року, то побачимо, що на їх еволюції гуманістичні ідеї не позначились жодним чином, більш того – з огляду на тенденцію жорсткості та перехід від змагального процесу до інквізиційного, в ідеологічному розумінні можна сміливо говорити про явище дегуманізації.

Таким чином, осмислення філософами Відродження «злочину» як такого, що, порушуючи ренесансні ідеали свободи, загрожує свободі держави, а відтак і добробуту всіх громадян, скеровує до виокремлення (при розгляді категорії «злочин») поняття «суспільної небезпечності». У свою чергу, надання (при осмисленні злочину як діяння)

прерогативи «вільній волі» (в контексті проблематики її узгодження з Фатумом чи Передвизначенням) схиляє до трактування «злочину» як вольової дії, а це відкриває перспективи до вирізнення в контексті категорії «злочин» такого елемента, як «вина». З іншого боку, осмислення «покарання» як такого, що повинне бути співмірним «злочину» (в тому числі й на тлі гуманістичної ідеї рівності перед законом), вказує на домінування парадигми сумірності при співвіднесенні «злочину» та «покарання». Відтак, ми назвали ті сегменти, які здатні прислужитися при розкритті змістового наповнення категорій «злочин» та «покарання» за тієї умови, якщо у цьому напрямі здійснюватимуться подальші розвідки, які охоплюють джерельний фонд й інших історико-культурологічних епох.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аламанно Ринуччини. Диалог о свободе // Сочинения итальянских гуманистов эпохи Возрождения (XV век) / Под ред. Л.М. Брагиной. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1985. – С. 162-186.
2. Юсим М.А. Этика Макиавелли. – М.: Наука, 1990. – 158 с.
3. Моджевский Анджей Фрыч. К архиепископам, епископам и священникам церковью польских (Третья речь Анджея Фрыча Моджевского о наказании за человекоубийство) // Польские мыслители эпохи Возрождения / АН СССР. – М.: Изд-во АН СССР, 1960. – С. 109-116.
4. Салтовський О.І. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку ХХ сторіччя). – К.: Вид-во «Парапан», 2002. – 396 с.
5. Семь Партид мудрого короля Дона Альфонса // Хрестоматия памятников феодального государства и права стран Европы / Под ред. В.М. Корецкого. – М.: Гос. изд. юрид. лит., 1961. – С. 500-502.
6. Дигесты Юстиниана / Избранные фрагменты в переводе и с примечаниями И.С. Перетерского. – М.: Наука, 1984. – 456 с.
7. Макиавелли Николо. Государь. – М.: Планета, 1990. – 79 с.
8. Маттео Пальмиери. Речь, составленная Маттео Пальмиери, Гонфалоньером компании, по приказу синьории, в которой ректоры и другие должностные лица побуждаются управлять справедливо // Сочинения итальянских гуманистов эпохи Возрождения (XV век) / Под ред. Л.М. Брагиной. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1985. – С. 141-146.
9. Леонардо Бруни Аретино. Введение в науку о морали // Сочинения итальянских гуманистов эпохи Возрождения (XV век) / Под ред. Л.М. Брагиной. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1985. – С. 49-66.
10. Кальвин Жан. Наставления в христианской вере. – М., 1997. – Т. 1. – Кн. I и II. – 368 с.
11. Мор Т. Утопия. – М.-Л, 1947.
12. Вольтер. Исторические фрагменты об Индии, о генералах Лала и о немногих других предметах // Вольтер. Избранные произведения по уголовному праву и процессу. – М.: Гос. изд. юридической лит.
13. Шимон Будный. О светской власти // Польские мыслители эпохи Возрождения / АН СССР. – М.: Изд-во АН СССР, 1960. – С. 137-138.
14. Взгляд Лютера на светскую власть: Пер. с нем. // Источники по истории Реформации. – Вып.1. – М., 1906.
15. Вишенський І. Книжка // Вишенський І. Твори. – К., 1959. – С. 41-158.
16. Матковська О.В. Львівське братство: Культура і традиції. Кінець ХVІ – перша половина ХVІІ ст. – Львів: Каменяр, 1996. – 71 с.
17. Монтень. Опытты. – М., 1954. – Кн. 2.
18. Попович М.В. Нарис історії культури України. – К.: АртЕк, 1988. – 728 с.
19. Моджевский Анджей Фрыч. Об исправлении государства // Польские мыслители эпохи Возрождения / АН СССР. – М.: Изд-во АН СССР, 1960. – С. 69-109.
20. Кампанелла. Город Солнца. – М., 1954.

Н.Ю. Мельничук

Дискурс преступлення и наказания в контексте гуманистической концепции человеческого существования эпохи Ренессанса

В статье рассматривается специфика трактовки философами Возрождения «преступления» и «наказания» в контексте проблематики наполнения содержания указанных категорий.

N.Yu. Melnichuk

The article dwells upon the peculiarities of Renaissance's vision of the «crime» and the «punishment» connecting with problems which result from a sense of the «crime» and the «punishment» categories.

Стаття надійшла до редакції 18.03.2008.